

AZ ELSŐ MŰHELY

(Kosztolányi Dezső önképzőköri évei)

DÉR ZOLTÁN

Hogy a műbírálói pátosz mennyire szerep, s a költő mennyire nem vész bele saját lázába, érdekesen mutatja e korszak egy másik, eddig ismeretlen dokumentuma. Az a bírálat, amelyet Brenner József egyik önképzőköri műfordításáról írt. A szakértői öntudat s a fölény itt is elég nagy, de az „irány”, a „tónus” merőben más. Itt is oktat, de a baráti-testvéri közvetlenség tréfás hangnemében. A követelmények voltaképpen itt is ugyanazok, s az igény is éppolyan következetes, de a vita itt nem hadakozás, hanem hancúrozó szellemi játék. Jeléül annak, hogy a fiatal Kosztolányi számára csakugyan életforma volt a munka. Nem kimért szertartás, hanem természetes teendő, amit könnyedén hangolt az adott kapcsolat s alkalmi kedély természetéhez. A bírálat baráti hangneme ellenére talán jogos a föltevés, hogy Csáth Géza — diákkori próbálkozásai után — a versírást egyebek közt azért is hagyta abba, mert ennek a magas mértéknek az állandó közelsége és működése éber önbírálatra nevelte.

A VALLATÓ (HÍD) KŐ

Jelige: Mondhatlan kellemű bájhölgy

1. Egy ostoba paraszt suhanc
Meggjött az utazásból,
Ki is igen jeles vala
A csúnya hazudásból.
2. Midőn megérkezett, akkor
Így szóla öregéhez:
„Láttam, midőn közeledtem
Egy nagyváros széléhez,
. egy kutya
Jött felém, de
3. Akár hiszi, akár nem kend,
Már csak mondom sorjába,
Akkora volt, mint a kelmed
Legeslegnagyobb lova.”

4. „Hát nem tudom — mond a táti —,
En még soha nem láttam,
Ilyen nagy ló talán nincs is
Az egész nagy világban.
 5. De tudod-e, mi van itten,
Van itten egy kicsi híd,
Melynek általjárójánál
Egy igen nagy kő fekszik.
 6. Aki nem igazat mondott,
Benne nagyon elbukik,
S hazugság büntetéséül
Egyik lába eltörik.
 7. Menjünk arra, nekem úgyis
Van arra egy kis dolgom.”
- *
8. Elindulnak apa s fiú,
A fiú szűköl, szepeg:
Nem szeretné kitörni a
Drága lábát a gyerek.
 9. Végre így szól tátijához:
„Mit is mondtam elébben?
Azt mondtam, hogy . . . Nem jól mondtam.
Már el is felejtettem.
 10. A kutya olyan nagy volt, mint
Édesapám szamara.
Igen, ilyen, ilyen nagy volt
Az a fekete kutya.”
 11. Mennek már most jó darabig
Fiú s apa szóltanul.
A híd mindig közeledik,
S a fiú nagyon búsul.
 12. A hídhöz már közel vannak,
A fiú remeg és fél.
Kitörni talán a lábad
Talán te se szeretnéd.
 13. Végre így szól tátijához:
„Mekkora volt a kutya?
Tátim, mit is mondtam elébb?
Mint a tehén kisborja.”
 14. Itt van a híd, már indulnak.
Rá is lépett az apa,
A fiú meg így kiált most:
„Várjon kissé, tática!

15. Rosszul mondtam mindig elébb,
Mekkora volt a kutya.
Röviden: akkora volt csak,
Mint . . . közönséges kutya."

[Kritikus: Hm, hm. Jelige micsoda?

— Mondhatlan kellemű bájhölgy. Igen kérem a t. kritikus urat Armida múzsa szent nevére, hogy művemet enyhén bírálni szíveskedjék. Armida múzsa van ilyen.

(magában gondolkozva s elmerengve mondja): Van, van. Értem már. Szép Armida pedig verspótló — szól. Mondhatlan kellemű bájhölgy. Értem, értem, no nem nagyon bántjuk szegény poétát. (Gondolva): Amint látom, nem veszedelmes versenytárs.]

Mielőtt a költőnek a szót átadnánk, bírálata némely részletének jobb megértése végett idézzük Brenner Józsefnek a fordítás hátlapján olvasható följegyzését: „E helyen legjobb, ha írok a mondhatlan kellemű bájhölgyről. Ennek neve Llockenstok Róza, az apatini restaurációs leánya, Ohrmann Kálmán szabadkai vaskereskedő felesége, kinek szépségét egész Szabadkán elismerik. Az ő arcképét akartuk megszerezni múltkor én és Dide. 18 éves még csak. Igen szép. Az irigy nyelvek (persze az asszonyok) azt beszélik róla, hogy festi magát. Nem igaz. — Egy kis eset. Ohrmann Kálmánnának egy rózsát küldött egy bankhivatalnok. Az asszonyka megmondta férjének, mire ez kérdőre vonta az illetőt. A bankhivatalnok: „Egy szimpla vasárunénak mindenki küldhet rózsát.” A férj kihívatta. Erre a bankhivatalnok nyilvánosan bocsánatot kért. — Hogy ennyit megtudtunk, az az érdeklődést bizonyítja.”

BÍRÁLAT

Brenner József

A vallató kő című műfordítására

Kedves ecsém!

Legjobb lesz így. Nem jó az embernek hivatalos hangon beszélni; annyival is inkább, mert itt nem indokolt. Barátságosan figyelmeztetek (ha ugyan nem veszed rossz néven) hibáidra, amikben ez a kis rigmus — sajnos — igen bővelkedik. Biz a szegény kritikusnak jobb lett volna nem születni. Annak soha sincs igaza, az mindig hazudik. Természetesen ezt a poéta urak mondják. Én nem védem a kritikus urakat, hisz tudod, hogy szeretem őket, ezen (talán felesleges) szót pedig azért hozom fel, hogy ne gondold rólam, hogy én a verset oly szemüvegen nézem, mint azok a kritikusok, kik az irigység setét üvegét illesztik be a bírálat okulárjába.

Hah! elég jól kifutottam e nyakatekert hasonlatot! Be ne küldd a Bácskai Ellenőrnek!

A jelige szép. Nagyon szép. Talán nem is méltó a műfordításhoz. Fel-

veszem tehát a tollat s reszkető kézzel az ő szépségétől áthatva írom meg e firkát!

Kedves fattyú! Te nem vagy tisztában a műfordítással. Te azt hiszed, hogy az a német ö. m. a. f. költemény Csáki szalmája, abból te annyit veszesz fel, amennyi tetszik, azután annyit hagysz ki, amennyi tetszik. Az nem úgy van. A műfordítás általában nem nagy munka. Annál inkább elvárja tehát a közönség, hogy az a poéta tökéletesen írja le a német költő gondolatát, a hangulatot, a szóképeket jól visszatükrözve. Nem is szólva arról, hogy a műfordító keze meg van kötve a versforma megválasztásában. Mert ez a külső hasonlóság jelképezi a hangulatban uralkodó azonosságot. Igazán mondom, egészen meghökkenem, mikor azt hallottam tőled, hogy Gellert eme remek technikájú darabját választottad a műfordításra. Fickó! Hisz ez pengő jambus keresztimmel. Ez után kellett volna menned. Pedig a te technikád még gyenge, sánta.

No de rajta! Kezdjük előlről.

A cím helyes, a „vallató híd” nekem helyesebb, mint a szerző címe. Aztán így szólsz:

Egy ostoba paraszt suhanc
Megjött az utazásból,
Ki is igen jeles vala
A csúnya hazudásból.

Ilyenkor olyanformán van a jámbor (bágyadt) kritikus, mintha egy éhes oroszánt ráengednek egy csikóra. Mit gáncsoljak? Hol kezdjem? Feltűnik rögtön, hogy magyar versformában van írva 8-as és 7-es váltakozó sorokkal. Ez nem helyes. Ez a strófa nem fejezi ki az eredetiben foglalt gondolatot. Legalább alexandrinban írtad volna. Milyen sőtöltelék az az is? Inkább írtad volna: „Aki... stb.” Milyen kifejezés ez: „A csúnya”? — Aztán a rím: „hazudásból, utazásból” tövei ugyanazon raggal. Fűlsértő.

Midőn megérkezett, akkor
Így szóla öregéhez:
„Láttam, midőn közeledtem
Egy nagyváros széléhez,
. egy kutya
Jött felém, de

Mi ez? Az eredetinek a kicsúfolása s megcsonkítása? Öreg, ez kicsit furcsa. Úgy látszik, téged a rím vezet, nem a gondolat vezeti a rímet. Általában igen gyarló vagy a rímben, ez baj, no de haj! Mielőtt tovább haladok, egy kis rímleckét adok, nézd, hogy pereg a rím e próza sorain, míg másnak ez kin, s míg mást a sírhoz vezet, nekem ez élvezet! Eh! hagyjuk! Ne viccelődjünk! A strófába a gondolatot átvinni nem szabad, s azt ok nélkül megszakítani tilos! A technika szinte gyarló. 3—4 nem annyira.

Miért kicsi híd? Sortöltelék?
 Kis dolgom. Mért kicsi? Sortöltelék?
 A 8. strófa még tán a legjobb.
 A fiú ijedelmét elég jól festi ez a kifejezés:
 „A fiú szűkül, szepeg”
 Az alliteráció helyén van.
 Táti nem helyes itt.
 9-ben: Néhány hibát eltekintve, helyes.
 Jó: „Azt mondtam, hogy . . . Nem jól mondtam.”
 Helyesen festi a fiú ijedelmét.
 A rímek bosszantóan gyarlók.

Az egész darabnak nincs értelme. *A tárgyról egy szó sincs elmondva.* A tárgy a *vallató híd*, és egészben éppen az az eset az érdekes, hogy az atya hogyan ijeszti meg a fiút. Erről pedig egy szó sincs. Így tehát az egész egy részlet, mely rossz rímekkel ellátott próza.

Föl lelkem! Sietek iskolába!
 Nem bírálhatom tovább gondosabban, mert sietek.

Sietek hozzád, kinek nevét lantom zengendi, sietek hozzád, kinek képe lelkemben múlhatatlan vonásokkal van bekarcolva, sietek hozzád, kit örült képzeletem lát holdvilágos éjjelen a lilimok közt, te szép, te bájos,

mondhatlan kellemű bájhölgy.
 Pax vobiscum!
 Szerető lelked

Kosztolányi

Ám ha a költő önérzetének, becsvágyának és lázadó türelmetlenségének még meggyőzőbb dokumentumait keressük, egy másik bírálatánál s egy október hatodikára írt emlékbeszédénél kell hosszabban időznünk. Furcsa, de törvényszerű, hogy készültsége ezekből világosabban kiolvasható. Azért törvényszerű, mert a fogalmiságra váltható tudás, a „tananyag” mindig könnyebben fölmondható, mint az egyszeri, a sajátos költői mondanivaló. Ezért — miközben a költő Kosztolányi még éppen hogy versel — a tanulmányíró, a bíráló már a korabeli tudományosság eredményeinek birtokában értekezik.

Egyetlen, de önmagában is igen meggyőző példája ennek az a bírálat, melyet az önképzőkör 1901. november 17-i ülésén Grüner Andor nyolcadikos tanuló *Vigasz a könnyekben* című Goethe-fordításáról előadott. Terjedelmére és alaposságára nézve egyaránt „kimerítő” ez a dolgozat, de egyetlen passzusa sincs, amelyben a szakmai érdekeltég komolyságát érezni ne lehetne. Mint a *Mostoha* előszavában elmondtuk, a tizenhét éves Kosztolányi nemcsak a kor magyar műfordítóinak ismeretéből, de a műfordítás történetének s elméleti problematikájának ismeretéből is fényesen vizsgál ebbe a bírálatában. Ismeri a tartalmi és formai hűség korlátait és lehetőségeit. Jártas a prozódia területén, megvan benne a nyelv természete iránti érdeklődés, és közel tud férni egy nagy vers szelleméhez. Ez a tudás képesíti arra, hogy költői hajlamai már ekkor tudatos szakértelemre váltva úgy működjenek, olyan avatottan

egy idegen remekmű elemzésében, ahogyan az egyik mester a másik mester munkáját részeire bontja, illetve összerakja. Azokból a részletekből, amelyekben a jó műfordítás kritériumairól szól, nemcsak az tetszik ki, hogy költőnk mennyire fölötte érzi magát osztálytársainak, hanem az is, hogy a műfordítást, akárcsak későbbi éveiben, már ekkor is elsőrendű költői hivatásnak tekinti és vallja, hogy erre is éppúgy születni kell, mint az írói vagy költői pályára. Ezzel magyarázhatjuk, hogy ilyen alaposággal foglalkozott egy igénytelen önképzőköri versfordítással.

Külön tanulsága ennek a bírálóknak, hogy a műfordításról itt képviselt elvek élesen elütnek azoktól, amelyeket a *Nyugat* fiatal költője gyakorlatban képviselt s a *Modern költők* előszavában tételesen is megfogalmazott: a szabad individualizálás elveitől. „A szobron mindig ketten dolgoznak: a szobrász és maga az anyag. Ilyen munka a műfordítás is. Egy szobrot kell más anyagból megformálni vagy zenedarabot kell más hangnembe, más hangszerre transzponálni. Nekem a legfőbb ambícióm, hogy szép magyar verset adjak, amely az eredetit lehetőségig megközelelti.” Ami a szépség eszményét illeti, ennek — ismeretes — igen sokszor meg is felelt, de a hűség normáit olykor nagyon is lazán értelmezte. Egyike lett a műfordítás „szép hűtlen”-jeinek, amint Rába György e tárgyban írt könyve, *A szép hűtlenek* címében is hangsúlyozza. (Budapest, 1969.) Az impresszionista-szimbolista ízlés jegyében az ifjú Kosztolányi sokszor érzékenyebb a vers hangulata, zeneisége, mint képeinek rajza, szerkezete, jelentésének lényege iránt. Még az *Über allen Gipfeln*-ről 1920-ban általa kezdeményezett műfordítói versengésben és vitában is az viszi félre, hogy ujjongó zenét, vad menádtáncot vél hallani a versből és ezt érzi fontosnak a tolmácsolásnál. (Kardos László: *Tóth Árpád*. Budapest, 1965. 347.) Később — az érés folytán — a műfordító is egyre dísztelenebb, puritánabb és plasztikusabb lesz. A szerkezet, a pontosság, a „gyémánt”-tisztaság s a természetesség jut nála uralomra, egyszóval klasszicizálódik. (Rába György: I. m. 318—351.)

A szabó forgó műfordítás-bírálat elméleti és fejlődéstörténeti jelentősége elsősorban abban van, hogy a benne foglalt elvek lényegében egybehangzanak az érett műfordító gyakorlatával. „Igaz ugyan — mondja az önképzőköri értekezés, feleselve a későbbi Kosztolányi esztétikai elveivel —, hogy a hangulat, az eszme eredetisége, nagysága az, ami a költői alkotásokat naggyá, kerekdeddé alkotja, a *belforma* az, ami a költeményekre a szépséget leheli s minek hiánya a művészi alkotást teljesen megsemmisíti, de azért feltétlenül megköveteljük a költőtől, hogy az eszmét, a hangulatot csinosan, művésziiesen adja.” (*Mostoha*, 100. Kiemelés: D. Z.) A szolgálai másolás és a szabados átköltés végleteivel szemben azt vallja, hogy „A műfordítónak általában fel kell oldadni a tárgyban s azt lelkében újra kell alkotni; a műfordítást a fordítandó darab hatása alatt írja s azt adja vissza belsőleg híven, főleg a hangulatot és eszmét; sokkal kisebb hibát követ el, hogy ha a szavak görcsös fordítását hanyagolja el, mint hogyha épp az előbbihez ragaszkodva feláldozza az érzést, a tartalmat, mert a költő az eszmékért, az érzelmekért írta azt meg, nem a formáért, a pusztá szavakért.” (Uo. 102.) „A lényegyet, a belsőt domborítsuk ki tökéletesen, mely kovásza az egész műalkotásnak.” (Uo. 104.)

Föltűnhetett, hogy ez a formaszemlélet, amely „puszta szónak” tekint a formát, nem éppen dialektikus, de ennek ellenére csak sajnálhatjuk, hogy *A szép hűtlenek* szerzőjének figyelmét elkerülte ez az értekezés. Rába György ugyanis igyekszik tetten érni azt a fordulatot, amelynek során a dekadens névvel illetett modern költészet iránt Kosztolányi ellenszenvből rokonszenvbe csap át. Valamikor 1905 és 1907 között megy végbe ez a fordulat. Kiss Ferenc füzete, *A beérkezés küszöbén* külön kis fejezetet is szentel ennek a kérdésnek (Budapest, 1962. 44—57.), s bizonyára másoknak is szembe kell majd nézniök vele. A műfordító Kosztolányi tanulmányozóinak föltétlenül. Nos, ezt a vizsgálódást rendkívül megkönnyíti, a folyamatot egy új oldalról világítja meg a szóban forgó bíráló. Ismeretében azt mondhatjuk, hogy amint az Aranyon, Reviczkyn és a századvég neoromantikáján iskolázott ízlést s a hagyományos realizmusból elvont elveket a költőnek ki kellett nőnie, föl kellett adnia, hogy modern költővé válhasson, úgy a műfordítónak is hosszú időre föl kellett adnia az Arany Jánostól tanult eszményeket, hogy nagy antológiájának, a *Modern költőknek* szerzőivel fesztelen, bensőséges kapcsolatot létesíthessen.

Schmausz Dezső, mikor a *Sírvirágokat* bírálta „tárgy, tartalom, alapszeme, forma és rím szempontjából”, külön-külön vette vizsgálat alá a verset, s ha költőnk már ekkor is nagyvonalúbb, azért a hagyományos poétika szabályait még ő is eléggé tiszteli. Bírálói keresettnek, sőt szecessziósnak minősítik olykor, jelezve, hogy ízlése már előbbre járt, de ez az előny még alig lépésnyi lehetett, s Arany és Reviczky vonzásából még nem szakadt ki. Ezekhez az elvekhez hűtlenné kellett válnia, hogy a modern versek finomabb rezgéseit, imponderábilis sajátságait közvetíthesse. S mikor majd klassziczizálódik a műfordítói stílus is, már nem a hajdani merev formájában, hanem a közben meghódított készségek birtokában felelhet meg igazán a hűség eszményének.

Mindez persze semmit sem módosít azon a tényen, hogy a szóban forgó bíráló igen magas szakmai színvonalat képvisel. S a fiatal szerzőnek gondja van rá, hogy készülségének egyetlen eleme se maradjon homályban, ami azt jelenti, hogy a bírált műfordítás egyetlen hibája fölött sem siklik el. Az értelmezés tévedéseire éppolyan szigorral mutat rá, mint a folyamat, a nagyobb egységek ügyetlen széttördelésének vétségeire. „Csupa apró kis szócska: *én, el, mit* stb., melyek lelkiismeretlenül be vannak gyömoszölve a tetrameter jambusba értelem nélkül.” (*Mostoha*. 105.) De sorra veszi a prozódiai hibákat, hím- és nőrim süket összecsendítésének példáit s a nyelvtanon vett erőszak eseteit. S mindennütt olyan meggyőzően, ahogy idős mester kezeli fiatal kezdők kísérletét.

Ez a munka, amelyre nézve leginkább érvényesnek látjuk az évkönyvnek azt a megállapítását, hogy a hetedikes ifjú produkciói messze meghaladják az önképzőkör szintjét. És ez az a munka, amelyik minden részletével mutatja ennek az aránytalanságnak, tehetség és keret aránytalanságának többször említett képtelenségét. A hasonlat, hogy idős mester kezeli így egy kezdő kísérletét, ezt az aránytalanságot is kifejezi, ha hozzátesszük, hogy a tudástöbbletchez itt nem társul elnéző türelem. „Végtelen ízléstelenség” — mondja egy helyen; „hibák éktelenítik”; „prózaik és rossz”; „technikája igen gyenge, kezdetleges”; „Goethének

valódi megcsúfolása”; „s összességében az a leghitványabb, amiért feláldozza az egészséget”. És így idézhetnénk még tovább is a jellemzésbe szőtt minősítéseket, de nem azért, hogy a költő gorombasága kitesse, hanem hogy a gorombaság mögötti mélyebb indíték: az alacsony keret iránti türelmetlenség érzékelhető legyen. S ennek lényegén az sem változtat, hogy a bíráló, miután lehengerelte a fordítót és hallgatóságát, ilyen kegyes biztatásra és jóvendülésre vált át: „De a mi feladatunk nem az, hogy egymás kudarcán tapsoljunk. A buzgalomért dicséretet, a munkáért baráti kézszorítást adunk s azt mondjuk: előre! Igen, előre; ő még fog jobbat is alkotni, ne csüggedjen, a kezdet *nehézsége* s nem a *tehetetlenség*, vagy éppen a *lelkiismeretlenség* látszik munkáján. Tanuljon jelesebb műfordítóktól, Szász Károlytól, tanulmányozza Ábrányi, Réciczky technikáját, emelkedjék fel Arany műfordítási elvének magaslatára, s százszor, ezerszer jobbat fog alkotni. Tisztítsa meg felfogását a kicsinyes felfogásoktól, az üres külsőségektől, de azért ne vesse el a súlykot.” (Uo. 110.) És így tovább.

Lehetett ezt lojális lélekkel viselni a megbírálnak és a hallgatóságnak? Vagy a tanárnak, mikor költőnk azzal magyarázta bírálatát terjedelmességét, hogy „irányadó munkát” akart készíteni az önképzőkör műfordítói részére? Ha muszáj volt, lehetett, s bár Kellert Benő talál mentséget a fordító, Grüner Andor számára, ebben az esetben mindenkét főhajtásra készítetett a teljesítmény nagysága — így került jegyzőkönyvbe a bírálat —, de a szerző fölényének és súlyának terhe idegesítő nyomásként nehezedhetett az önképzőkörre. A felek aránytalansága, s az a tény, hogy fölényével költőnk nagyon is élt, megmérgezte a közeget, s törvényszerű, hogy mikor a rutinosan egyensúlyozó, türelmes Gaál Ferenc tisztét a vehemensebb Révfy Zoltán vette át, ez a képtelen helyzet robbanáshoz vezetett.

Amilyen értékes adatokat kínált az előbb áttekintett értekezés Kosztolányi készülségének és helyzetének rajzához, szemlélete, „világnézete” és főleg retorikai vénája szempontjából, majdnem ilyen tanulságosan az az emlékbeszéd, amelyet az aradi vértanúk emlékére tartott rendkívüli ülésen, 1901. október 7-én mondott el. Kiss Ferenc monográfiája tud ugyan róla, többször idéz is belőle, de — a *Mostohából* kimaradván — szövege különben ismeretlennek mondható.

Ahhoz azonban, hogy az emlékbeszéd magvasabb patriotizmusát érdeme szerint mérhessük, meg kell ismerkednünk ennek az időszaknak egy másik, ugyancsak ismeretlennek tekinthető költeményével, amelynek csupán első hat sora olvasható *Álmodtam, álmodtam* címmel a Kosztolányi összegyűjtött verseit tartalmazó kötetben. (Budapest, 1962. II. 278; 1964. 684.)

ÁLOM

Álmodtam, álmodtam
távol Ázsiáról,
messze Ázsiáról,
ragyogó napfényben,
dicsőségben fürdő
magyarok honáról.

Oh, hogy felébredtem,
 könnyel telt meg szemem,
 mert fájt látni nekem,
 a sötétség után
 milyen fényes dicsőség
 ragyogott mindenem.

Hogy odaszállt lelkem,
 mennyországba' járlam,
 mert hazámat láttam
 fénylő dicsőségben
 s nem hitvány, görnyedő,
 rút rabszolgaságban.

Láttam őseimet,
 kacagány volt rajtok,
 villogott szép kardjuk,
 hogy az ülközetbe
 rohantak, dübörgött
 a parlag alattok.

Láttam őseimet,
 láttam eget rázó,
 villámot szikrázó
 nyilokat, ahol csak
 jártak, a csatátér
 piros vérben ázó.

Hallám a kürtöknek
 kiváló fúvását,
 a mének futását,
 hej szegény hazámban
 ily képeknek dehogy
 lelhetni most mását.

Oh, hogy felébredtem
 és sírva fakadok,
 oh mért nem hagytatok
 az álom ölében,
 édes feledésben
 oh mért nem hagytatok.

Álmodni, álmodni
 messze Ázsiával,
 távol Ázsiával,
 ragyogó napfényben,
 dicsőségben fürdő
 magyarok honával.

1900—1901

Az *Álom* voltaképpen egy meg nem született, haténekes, a régi magyarok ázsiai életéről szóló eposz előszava, amint arról a hatodikos nagydiák naplójából értesülünk. (Kosztolányi Dezsőné: I. m. 67.) Érzés-

köre és magyarságszemlélete sem eredetinek, sem korszerűnek nem mondható. Ugyanaz a műltszemlélet és benne tovább, melyet Berzsenyi, Kölcsey és a fiatal Vörösmarty alakított ki, s amely a századforduló tájára már sokban és sok helyen érzegős nosztalgiává hígult. A divat kiszúrte, elherdálta belöle azokat a feszítő energiákat, amelyek például *A magyarokhoz* klasszikus strófáit Berzsenyinnél, *Zrinyi dalát* Kölcseynél vagy Vörösmarty *Zalán futását* éltetni tudta. A régi dicsőség emléke ostorozó, alkotó cselekvésre buzdító példa volt ezekben a versekben, s ahogy az alkotó cselekvés közelsége és konkrét társadalmi programja távolodni és enyészni kezdett, a fölnövö nemzedékek annak arányában sínylették meg hiányait is.

Kosztolányinak ez a verse is akkor született, amikor még nem volt mivel föltölteni az irodalomtörténeti örökséget. A sablontól azonban valamelyest így is elüt, a fiatal lélekteltség nem elégszik meg a halott sémákkal. Eszmei föltöltéshez, újratereemtéshez nem lévén mondanivalója, az érzés ellágyítása, a nosztalgia fölédesítése révén próbál érvényt szerezni a maga megindult bőségének. Az álomnak ez a dalszerűsége, stilizált érzelmessége, az egykori múlt idézésének ürügyén voltaképpen azt az egyetemesebb érdekü múltba révedést futtatja ki, amelynek példái a *Négy fal között* verseiben olyan gyakran beleütöközünk.

Persze, ez a korai vers formailag igen kezdetleges, s még Kosztolányi akkori szintjéhez mérten sem mondható sikerültnek. Az alapgondolat ismételtetése néha alig hoz figyelemre érdemes variációt. Az ötödik szakasz ritmusa és rímélése annyira nehézkes és suta, hogy alig hihető: ezt a megoldást a költö akár e sorok születése pillanatában is véglegesnek tartotta. S mikor a hatodik szakaszban a kürtök és ménék futásának fájdalmas hiányát fölpanaszolja, már-már humorosan hat a patetikusk hang.

Am a versben szóhoz jutó nosztalgiát mégis hiba volna mulandó érzésként kezelnünk. A hajdani dicsőség emlékképei élete során többször föl-fölrémlelenek emlékezetében. S közét ehhez a régi magyarsághoz ősein át, családja révén is szorosnak vallotta. Igaz, a *Számadásban* megjelent híres vers, az *Életre-halálra* minden vonatkozásban összehasonlíthatatlanul érettebb, mélyebb, mint a szóban forgó *Álom*, de nedveket ebből a gyökérből is szívott. A dicső múltba révedés hajlama később csitul ugyan, de a *Négy fal között* egyik *Magyar szonettje* még egyenesen így intonál:

Almodtam én is fényes Ázsiáról,
hol harcra fú a vágató magyar,
aranymezőkön jártam messze, távol,
hol hősebet piros virág takar.

Ehhez a réveteg patriotizmushoz képest bizony ember- és valóságközelibb az a másik, amelyet az október 6-i emlékbeszéd példáz.

Mint az efféle emlékbeszédek a századfordulón, Kosztolányié is föl-idézi a szabadságharc emlékét, és bő teret szentel az elbukás miatti fájdalom érzéseinek. Ezek kifejezésében sokszor éppolyan dagályos, mint az egykorú szónoklatok többsége, s történelemismeretéből is hiányzik az a korszerű tudás, amely az 1848–49-es szabadságharcot a maga bonyo-

lultságában láttatná. De nemzeti gőg helyett a veszteségérzés hatja át. S bár szemléletének naivul romantizáló jellege lépten-nyomon kiütözik, az események földidézésének egész hangoltsága olyan írói ígér, aki a frázissá koptatott emlékek mögül az igazi emberi tartalmakat és tényeket igyekszik kihámozni.

Igen szembeötlő, hogy az Aradon kivégzett tizenhárom tábornok vértanúságát nem a szólamok nyelvén, hanem az események földidézése révén igyekszik érzékelhető közelségbe hozni, vagyis hogy nem az érzések, hanem az anyag, a látvány felől építi emlékbeszédét. Krónikási tüzetességgel követi a kivégzés eseményeit, s eközben a tárgyias mozzanatok mindig új tápot, fedezetet adnak a megrendültségnek, de leíró-elbeszélő természetük révén tagolják, sőt ellenpontozzák is a gyász ünnepléses áramlását. Egy helyen például a nemzeti függetlenség ügyének jelentőségéről szónokolva az érte hozott áldozat nagyságára tér, s ilyen megrendült kifakadás formájában: „Oh, hogy éppen nektek kellett ezt véretekkel öntözni, dicső tizenhárom? Vagyha az ég azt rendelte, hogy meghaltok, mért nem söpört el a háborúi zaj, mint a falevelet a szélvihar? Vagy azért kellett az akasztófán meghalnotok”, hogy jelképpé váljatok? Ám ezt a retorikus vívódást a gyötrelmes emlékek hirtelen epikus jellegű közlés, higgadtabb menetű elbeszélés váltja föl: „A váróra alig verte el a két órát, a katonaság, mely egész éjjel őrködött, talpon volt már. A várkapu is csikordult: a lelkészek jöttek. Belépve a komor cellákba, valamennyi tábornokot forró áhítatban találták. Ott térdepelt sok a feszület előtt a gyertya fénykörétől megvilágítva.”

Bizonyára olvasmányaiából tudja, hogy a papokra mély benyomást tett a látvány. Érdemes megfigyelni, hogy ezt az adatot miként tudja a beleérzés, beleképzés révén intenzívebb élménnyé avatni: „Azokról a sárga, szenvedő arcokról, kiégett szemekről lesugárzó fényözön oly furcsa volt! S a lelkészek (...) megfélelmezve hivatásukról térdre estek előttük, s hozzájuk imádkoztak, mint a szentekhez.” Az amúgy is drámai helyzet ezen a ponton már mitikus nő, s nagyon is teatráliássá. De nyomban jön ismét a tárgyiasabb leírás: „Azután mindegyik megbízatásokkal látja el lelkészét, vagy átadja neki csekély hagyatékát, ki egy órát, ki egy inggombot, hogy juttassa családjához. Lázár Vilmos Winkler Brúnónak három levelet ad át, hogy azt beteg nejének nyújtsa, Aulich, Lahner, Kiss szintén írások, levelek átadásával bízzák meg meghittjüket. Vécsey azonban komor és borús, mert elszegényedett családjának sorsa lebeg szemei előtt. Schweidel csak fiát szeretné kebléhez ölelni, Kiss Ernő meg még egy diadalmas csatában vezényelni.” Lehet, hogy forrásai eleve ilyen drámai fokozatossággal sorolták az adatokat, de nagyobb a valószínűsége, hogy a hatásfokozás, az effektusok színeire is ügyelő változatosság az ő műve. A Kiss Ernő virtusában föllobbanó élenkebb színre például ilyen komorabb tónusú mozzanat következik: „Damjanich arca a legsötétebb a foglyok közt. Bizalmatlan, majdnem szóttalan; sehogy sem tud könnyre olvadni. Egész éjjel szivarozik, úgyhogy midőn belép hozzá Sujánszky, egész füstfellegben találja. Az ágyra dőlve olvasgat egy könyvet, mit beléptekor félretol, s a legbizalmasabb beszélgetésbe elegyedik vele.” Aztán elképzelve a celláról cellára járó papok érzéseit, el-

oldva magát az epikum pórázáról, így sóhajt föl: „Mennyi lelki erőnek kellett lenni bennük, hogy végignézhessék az élet utolsó vergődését, midőn mindegyikhez a szeretet (...) érzése mellett az eszme sokasága fűz.” S már nem lep meg, hogy ebből a fájdalmas képzelgésből a következő mondatban ismét szilárdabb közegbe lép: „Schweidel Szabadkán lakó rokonainak pénzt küld, Török és Knézich igen komorak és szótlanok, s egész éjjel a feszület előtt térden állva imádkoznak. Pöltenberg, minél közelebb lesz az óra, annál inkább reménykedik, mert gyermekei azt írják levelükben, hogy szabadulása majdnem bizonyos. Nagy-Sándor Görgeit tartja minden okának ...”

A tárgyias részletek és az érzésgondolat közvetlen kifejezésének ez az egymást váltogató ritmusa voltaképpen azt célozza, hogy az emlék tragikus drámaisága minél több oldalról, több alakban kerítse hatalmába a hallgatóságot. S e célból nemcsak a krónikások följegyzéseit, de a környezetet s a tájat is mondanivalója érdeke szerint idézi föl Kosztolányi. Szépírói élelmességének talán ez a legnyilvánvalóbb jele, mert alakító igyekezete ilyen helyeken látszik a legpörébben. „A hűvös őszi szél patyolatistára fújta a kék égboltot, egyetlenegy felhő sem látszik rajta, csak a hold ballag lassú, vészjósló csendességgel, s éles körvonalakban tünteti elénk a vár komor homlokát nagy ablakaival. Azokon az ablakokon csak áttetszett az a tizenhárom gyertyavilág. A fájdalom már nem marcangolta lelkeiket, alább hagyott, s csak tompán sajgott.” Enyhe malíciával azt lehetne kérdezni: honnan tudja, hogy tizenhárom ember lelke milyen állapotban volt azon az éjszakán? Nyilvánvaló, hogy ez a tudósítás, akár előbb a hold vészjósló járásáról földidézett kép, a költő képzeletének műve. Akár ebben a szintén személyes közelséget szuggeráló helyzetképben a kozmikus vonatkozású mozzanatok: „Így telt el az idő rettenetes lassúsággal egynegyed hat óráig, midőn a katonaság már kivonult a vársáncba. Az ég csak nem akarta felnyitni szemét. A hold halványodott már, de egyetlen sugár sem mert feltekinteni a szürképókhálós mennyboltozatra.” S ez az alakító élelmesség, mely mindent a tragikus eseményhez hangol, mindenütt így bánik a táj s a kozmosz közönyös anyagával.

Mindenütt, ahol csak lehet. Mert mindenütt mégsem lehet, s az ízlés és az arányérzék már ekkor is elég éberesen működik. Igen jellemző, hogy ott, ahol a kivégzés iszonyú mozzanatait idézi föl, szemérmesebb ez az expanzív alakítókedv, s engedi, hogy elsősorban a tény, a látvány hasson. S ha a kommentáló buzgalom mégis közbeszól, szavait illően rövidre fogja: „Három gránátos előlép s a vezénylőtisztre figyel. A kard lesújt, a tizenkét fegyver eldördül, a tábornokokat füstfelleg fátyolozza. Kiss Ernő még él, ... a golyó csak vállpercét érte. Hirtelen odalép más három katona s közvetlen közélről a fejére sütik a fegyvert. Csak a tiszt vezénylése s a lelkészek imája hallatszik. Az egyik az éghez szól, a másik a földhöz rögzik. Hét óraker már vége volt mindennek.”

Beszélnünk kellene még arról, mennyi más eszközzel operál még a drámaibb hatás érdekében. Miként nagyítja ki Damjanich alakját, s hogy a megrendült kérdésekkel, meditációkkal, reflexiókkal, kommentárokkal miként fokozza föl az emlékezés pátozát, s az étletszerű földidézéssel miként hozza gyötrelmes közelségbe, — de terünk kevés, s máris itt

ágaskodik a következő kérdés: milyen természetű ez a lángoló patriotizmus, s milyen szerepe van az önképzőkörben?

Hogy nagy szerepe van, az bizonyos. Rákóczi, Széchenyi, Kossuth, március 15, október 6 emlékét minden évben díszüléssel ünnepli meg az önképzőkör, s ez csak egyike az iskolai ünnepeknek. Kosztolányi minden ilyen alkalommal szerepel. Többnyire emlékbeszéddel, de őriz a díszkönyv egy Csáth Géza-művet is 1904-ből. Ez is Rákóczit ünnepli.

Íme egy március 15-e alkalmából megtartott díszülés műsora 1901-ből: „1. A *Himnusz* Kölcseytől, énekelte a férfikar; 2. Elnöki megnyitó; 3. A *Nemzeti dal* Petőfitől, szavalta Kellert Benő; 4. A *márciusi ifjak*, írta és felolvasta Kosztolányi Dezső; 5. *Rákóczi kesergője*, énekelte a férfikar; 6. *1848. március 15.* Petőfitől, szavalta Turzai József; 7. *A múlt és jelen vezéreszméi*, emlékbeszéd, tartotta Salamon Győző; 8. Az *1848 c. vers* Jakab Ödöntől, szavalta Schmausz Dezső; 9. Az *Előre c. vers* Tóth Kálmántól, szavalta Sántha Endre; 10. *Kossuth-nóta*, énekelte a férfikar.” (*Mostoha*. 88—89.)

Elég kiadós műsor, s a címek alapján tartalmaznak is elképzelhető. Hogy a valóságban milyen volt, öblös-e vagy hiteles, dagályos-e vagy valóban ünnepélyes, ma már nehéz megtudni. Bizonyára nem volt gyöngébb egy-egy ilyen műsor az országos átlagnál, hiszen az iskola is a jobbak közé tartozott. Az évkönyvek által megőrzött tanárszónoklatok általában hangzatosabbak, mint Toncs Gusztáv Mikes-könyvének a patriotizmust példázó passzusai. Negyvennyolc eltiprásának traumája, a magyar hősiesség tragikus példáinak tudata, a nemzet elbukásainak emléke általában manifesztálónak teszi ezeket a hazafias szövegeket. „De vigyázzunk! — inti hallgatóságát említett beszédében Csáth Géza is. — Zászlaja itt lobog köztünk: visszahozta Kossuth Lajos. Kibontotta ezt a régi zászlót 1848-ban, diadalmasan, büszkén repült újra. Nem rongyolódott össze az idők szelében, hiszen az van reá írva, hogy a *szabadságért!* Ki írta rá? Rákóczi Ferenc! Mi látjuk e zászlót, s lelkesen követjük. Főlesküszünk rá, s megáldjuk Rákóczi kezét, aki először lobogtatta.”

A hangzatossága mellett azért is jellemzőnek mondható ez a szöveg, mert a cselekvő hazafiság konkrét problémái, a megoldatlan nagy nemzeti kérdések hiányoznak belőle. Hiába mutat előre, lényegében a múlt-ról beszél. S ebben az október hatodikára írt Kosztolányi-emlékbeszéd sem különbözik tőle. A magyar értelmiségiek hazafias érzéseit ekkoriban két kérdés tartotta izzásban: a nemzetiségi kérdés és az Ausztriától való függés. Az előbbiről Szabadkán — iskolán belül — nem illett szónokolni. Tapintat és illendőség egyaránt így kívánta. Az utóbbiról pedig nem volt szabad. Nem tiltották ezt drákói rendeletek, de a kiegészítés elleme ekkorra már úgy szétszivárgott, hogy Deákot és Kossuthot önkéntelenül is együtt tisztelték a századforduló iskoláiban. Igen jellemző, hogy az aradi mártíromságot idéző Kosztolányi, mikor előadása végére ér, a lázító, gyötrelmes emléket ilyen föloldó konzekvenciával zárja: „Míg a nemzeti szellem kriptába volt zárva, az elnyomatás, a visszahatás keserű évei alatt lelkünk oltárán áldoztunk emlékének, — mert, ah, sokat szenvedtünk még ezután is. A nemzeti eszme felébredésekor, 1867-ben a kegyelet újra feleleveníttette emlékeiket, s most már díszes

gránitoszlop s Zala György művészi remeke jelzi e tragédia helyét, melyre nemcsak mi viszünk koszorút, hanem még az idegen nemzetek is könnyet ejtenek a világszabadság mártírjainak sírhelyénél.”

Jellemző ez a fölöadás azért is, mert a hatodikos gimnazista naplójából tudjuk, hogy a kamasz Kosztolányi haragos indulattal gondolt a Habsburgokra, s ez az indulat az 1905—1906-ban fölcsapó nemzeti lázadással is még teljes lélekkel tud azonosulni. Röviden azt lehetne mondani, hogy az önképzőkör hazafias szellemére a konzervatív liberalizmus türelmes és tüntető jellege ellenére is anakronisztikus nacionalizmusa a jellemző. Annak illúziós, büszke és búsongó magyarságszemlélete. A jobbokban akkor érik ez igazi patriotizmussá, amikor magába érleli a jogfosztott, elnyomott, nyomorgó milliók s az elnyomott nemzetiségek fölszabeditásának gondolatát.

Liberális jellege folytán ehhez eléggé nyitott is. Fokozottan vonatkozik ez Kosztolányira, akiben a társadalmi viszonyok fölismerésének képessége szinte olyan erős, mint a nemzeti érzés. A kettő azonban nem forr össze nála szervesen, s patriotizmusa még évekkel később is csak annyiban üt el a szokványos hazafiságtól, „hogy a múltból fölédzett véres és szörnyű árnyak, a paraszt egzotikus vadsága s a kitalált történelmi jelenetek látványos színjátéka révén a személyiség heves forrongását és szenzációéhségét is kifejezhette, ill. kielégíthette”. (Kiss Ferenc: *A beérkezés küszöbén*. 70.)

És most jutottunk ahhoz a ponthoz, ahol Kosztolányi sok megnyilatkozásának valódi értelme megnevezhető. Amit Kis Ferenc a személyiség heves forrongásának nevez, másutt szenzációszomjúságnak, az már ebben az önképzőköri szereplésben is érzékelhető. Zsengébb alakban ugyan, mint később, de épp ezért nem is nevezhetnének forrongásnak, inkább a személyiség ajzottságának, a világban való jelenlét erejének. Nevezhetnének ezt az egzisztálás képességének is, s ha emlékszünk a hatodikos gimnazista filozófiai meditációira s az egyetemista „filozófiai eksztázisaira”, akkor annál inkább. Ez a képesség, ennek állandó jelenléte okozza, hogy nagyságtudatát, kíméletlen bírálatait, fennkölt tanácsait, folytonos ütközéseit, amelyek különben az önteltség, a nagyképűség és az összeférhetlenség benyomását keltenék, ma is — megmosolyogva is — komolyan tudjuk venni. És teátrális alakításait is. Amikor vonakodva kezdi el a Goethe-versről készült gyöngécske fordítás bírálatát; amikor nagy magasságból arról elmélkedik, hogy kritikusok és szerzők „mint víz és tűz. És valamint ezek sem lesznek egy testvérek soha, úgy közöttük sem fogja semmi, de semmi lerombolni a válaszfalat, míg a világ világ, míg ember ember lesz; annál nehezebb ez egy önképzőkörben, hol a lángoló ifjú vérben az ambíció nemes vetélye lüktet, mely küzdeni, harcolni kíván s nem szíveli meg az útmutató, vagy éppen bíráló szót.” Igen: „az ambíció nemes vetélye”, ez itt a lényeges, amiben a nemes akkor fejezné ki gondolatainkat, ha a *magas* fogalma is benne foglaltatna. Jelenthetné ez azt is, hogy a gondolkodás, a problémák itt a létezés arányaiban merülnek föl: „míg a világ világ, míg ember ember lesz”. A versek többsége is ezen vívódik: vagyunk s egyszer meghalunk; mi marad belőlünk?; s azon, milyen fájdalmas és édes meghajolni a sors előtt! A műfordítás-bírálat a kérdés alapelveivel néz szem-

be, az október hatodikára írt emlékbeszéd érzékenységünk legbensőbb rétegeit akarja fölverni. Tudja, hogy az önképzőkör közönsége nem tud vele szárnyalni, de amibe belekezd, abban itt is teljes lélekkel vesz részt, s bizonyára nagyon komolyan gondolja, amikor elsorolja, milyen készütség kívántatik a jó műfordításhoz: „A fordító merüljön el a költő lényébe, ismerje annak életét, körülményeit, vágyait és szenvedését, ismerje meg azonkívül nemcsak magát a nyelvet, hanem a népet is, mely azt beszéli, ismerje annak szellemét, tökéletesen bírja a nyelvet, melyen fordít, legyen gazdag szóbősége, kezelje a jelentésárnyalatokat, értse a fordítás csinját-bínját.” (*Mostoha*. 103.)

Hivalkodás volna ez, a partner lehengerlésének szándéka? Talán ilyen elem is van benne, de ennél sokkal több is: az életre, a *nagy vendégségre*, a férfimunkára készülõ szellem hivatásláza, a vállalkozás arányainak pátoza. Enélkül a rengeteg műfordítás, vers és iromány, amit ekkoriban termel s maga a termelõkedv szívós kontárkodássá szürkülhetne, de a dolgokban és ügyekben való koncentrált jelenlét s a magas igény révén lökészerû lendületekkel fejlõdhet. A munkakedv is így nyeri el jelentõségét. Mikor bírálata hosszúságát magyarázza, a nyomósabb oka ez: „másrészt pedig munkakedvem ragadott ily messzire, mert mindig szeretettel és kedvvel dolgoztam rajta. A munka egyedüli élvezetem és büszkeségem.” (*Mostoha*. 111.)

S ennek a vallomásnak, ha a munkát a „nagy vendégség”, a férfimunka, a „jó multság”, egy sikeres élet gazdagabb fogalmának részeként képzeljük el, bizvást hitelt adhatunk.

Ennek a magyarázatnak a világánál kell még egy pillantást vetnünk első nagy lázadásának, s az iskolából való kicsapatásának eseményére is. Friedmann Ferenc Csokonai (*Dorottya*járól írt bírálatát elemezve azt vetette a kritikus szemére, hogy dolgozata üres és tudálékos, hogy „A bíráló gyakran használja a gúny kétélû fegyverét, pedig aki ezzel él, annak biztos talajon kell állnia, mert másként kinevetik. A rómaiak is kifütyülték az ügyetlen gladiátorokat, mi is kinevetjük Friedmann, aki a germanizmus ellen szól, bár maga is germanizál. Hát magyarul van mondva, ez magyarul van mondva? Ez a legrettentõbb germanizmus.” Szavai végeztével a vezetõ tanár kijelentette, hogy „Friedmann bírálatának hangja nagyon is komoly és korrekt, árnyéka sincs benne a gúnynak; a titkár germanizmus ellen szól, bár maga is szokott germanizmust használni.” Kosztolányi erre helyérõl fölugrott, s indulatosan így vágott vissza: „Sohasem használok germanizmust, ha használtam, mutassa ki!” Révfy erre azt jegyezte meg: „Majd alkalomadtán”. Kosztolányi az elõtte levõ könyvet a padhoz csapta, s a tanárhoz közelebb ugorva így szólt: „Ez gyerekség! Tudok annyit, mint a tanár úr! Különben én itt nem maradok, az ülést itt hagyom!” S így is tett. Késõbb visszament Friedmann bírálatáért, hogy az esedékes fegyelmiben fölhasználhassa, de ez már lényegtelen. Tudjuk, hogy csúful alulmaradt: kizárták az iskolából. (*Mostoha*. 94—95.).

Szempontunkból már nem is ez a kifejlés a fontos, hanem az affér ütközõpontja, a vád, hogy õ is használ germanizmust. Fontos ez azért is, mert fényt vet az iskola és az önképzõkör egyik legszigorúbb, leggyakrabban elhangzó követelményére: a tiszta magyarosság igényére, más-

részt arra — és ez a tanulságosabb —, hogy Kosztolányi mennyire a szívére vette a gáncsot. A róla elmondottak alapján ezen a ponton már joggal rögzíthető, hogy Révfy tanár úr sértése nemcsak a gőgöt sebezte föl, de azt a folyton ajzott hivatástudatot is, amelyben a nyelv szeretete és szolgálata igen magas szerepet töltött be. Az ifjú Kosztolányi úgy érezhette, hogy egzisztenciájában érte igaztalan támadás, így lázadása, éppen gőgös szenvedélyessége folytán, az ügyeiről való gondolkodás, a bennük élés intenzitásának fokát is jellemzi.

Talán nem túlzunk, ha végezetül azt mondjuk, hogy ez a hivatásláz nagyban részes abban, hogy kudarcaiból, vereségeiből mindig valamilyen magasrendű bravúrral vágta ki magát Kosztolányi. Miután kicsapták a gimnáziumból, magántanulóként kitűnően érettségizett. És később is, már érett korában a rázúduló támadásokból és elszigeteltségből olyan művekkel vágta ki magát, amelyek előtt barát és ellenség meghatottan tisztelgett: a *Néróval*, az *Édes Annával*. Az Ady-pör vereségére a *Marcus Aurelius* válaszolt, s Révfy tanár úr gáncsára a nyelvtisztító Kosztolányi kötetnyi cikke s az író gyöngyözően eleven és ékes magyarsága lehetne a válasz, — de hát a nagy művek nem elszigetelt ingerek szüleményei, hanem a személyiség teljes értékű válaszai a létezés kérdéseire. S Kosztolányi önképzőköri működésében is az a fontos, hogy ez volt az első fórum, az első műhely, az önképzés porondja, ahol tehetségét mozgósította, ahol magas igényét a küzdelem, a megvalósulás valódi közegében próbálhatta ki, ahol a létezés kérdéseire adandó nagy feleletek írói erőpróbáit elkezdhette, ahol először mérhette, fizelhette hivatalos részesként édességeit és keserűségeit annak a nagy vendégségnek, amelynek végül halhatatlan számadója lett.